

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ПРОЦЕСІВ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ВІДОСОБЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМЕЙ

УДК 364.28:37.061

Т.А. Болкун,
*Хмельницький інститут
соціальних технологій
ВМУРОЛ «Україна»*

Дослідження процесів ідентифікації і відособлення пов'язане з проблемою загального соціально-психічного розвитку людини. Онтогенез людини – цілісний процес, що виражається в різних, пов'язаних між собою формах, в яких можна простежити діалектику становлення ідентифікаційно-відособлювальних процесів.

Буття людини починається з відділення, відчуження дитини від матері, тобто з акту народження. Він є надзвичайним етапом в еволюції розвитку. Людина народжується більш безпорадною, ніж діти більшості тварин, що приводить, з одного боку, до цілковитої залежності від дорослих, і з іншого боку, в цьому факті приховано великий потенціал психічного розвитку людини.

Найбільш інтенсивно розвиток процесів ідентифікації і відособлення відбувається у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Саме ці періоди, а особливо рання юність, є важливими і завершальними у формуванні основних засад особистості, які підводять людину до самовизначення у всіх сферах життєдіяльності. Характер протікання процесів ідентифікації і відособлення впливає на становлення у підлітків і юнаків особистісної ідентичності, яка визначає шлях подальшого їх розвитку.

Ідентифікація і відособлення рідко виступали об'єктами дослідження у вітчизняній психології. Поняття ідентифікації введено в науковий обіг основоположником психоаналізу З. Фрейдом. У психоаналітичних теоріях концепція ідентифікації побудована на біологічному підході: дане явище визначається тільки як механізм розвитку особистості, ігнорувалася спроба розглядати його в соціальному контексті (М. Ейнсворт, М. Клейн, Дж. Макдівітт, М. Малер, Р. Шафер та ін.).

Явища ідентифікації і відособлення фіксують на собі інтерес дослідників різних галузей психології, однак у вітчизняній науці майже немає робіт, які б узагальнювали основні підходи до вивчення процесів ідентифікації і відособлення, вивчали їх розвиток, розкривали характер протікання, закономірності, вікові та індивідуальні особливості, актуалізували значення дослідження процесів ідентифікації і

відособлення для практичного використання в психологічній роботі.

Характеризуючи ідентифікацію сучасних підлітків, дослідники (М. Г. Гаранян, І. В. Дубровіна, О. І. Захаров, Г. Крайг, С. О. Колот, С. Д. Максименко, В. Ф. Моргун, Н. Ньюкомб, А. М. Прихожан, Ф. Райс, С. С. Ракітянська, А. В. Старовойтов, О. Ш. Тхостов, А. Б. Холмогорова, Е. Г. Ейдемільер, В. Юстіквіс та ін.), перш за все, відмічають її особливу розмитість, слабу визначеність, часто асоціальність, соціокультурну детермінованість, пов'язаність з негативною емоційністю. Особливості емоційності підлітків із неблагополучних родин виявляються також у розширенні моделей соціальних ролей і самопрезентаційних уявлень, збагаченні їх палітри. Уточнення якісної структури ідентифікації підлітка дозволило нам представити її паттернами таких бінарних символічних означень. Особлива увага у дослідженнях (О. О. Ідобаєва, К. Джеклін, А. В. Кременецька, Е. Маккобі, І. П. Мелешенкова, М. С. Пономарьова та інш.) приділяється вивченню стійких переживань, властивих підлітковому віку. Теоретичний аналіз численних досліджень, проведених в останні роки як на дорослих (Р. В. Белоусова, І. В. Бринза, О. А. Кисельова, О. А. Орищенко, О. П. Саннікова, А. В. Сергєєва та ін.), так і на підлітках (А. А. Дудникова, О. Ф. Ідобаєва, А. П. Кепалайте, А. О. Реан, В. В. Суворова та ін.), дозволив висунути припущення про зв'язок ідентифікації з індивідуально-психологічними особливостями особистості в підлітковому віці, в тому числі і з акцентуаціями характеру.

Поповнення відомостей про специфіку ідентифікації і відособлення у підлітків із неблагополучних родин, (які потенційно складають групу ризику поповнюючи із свого середовища групу кримінальних асоціальних членів суспільства); про компонентний склад її якісних характеристик ідентифікації та відособлення та їх сполучень у підлітків; про констатуючу та системоутворюючу функцію ідентифікації; а також в отриманні нових знань про стилі сімейного виховання в неблагополучних сім'ях підлітків, які розрізняються за типом ідентифікації. Концептуальний підхід до вивчення

ідентифікації в підлітковому віці надає можливість тлумачити даний феномен як механізм породження особистісної системи смислів та цінностей. В роботі обґрунтовано специфіку ідентифікації підлітків із неблагополучних сімей, зроблено детальний аналіз психологічних умов, які детермінують і визначають особливості цих процесів, запропонований і обґрунтований новий підхід до типології неблагополучних родин, що потребує подальшої розробки і видається темою окремого дослідження.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні змісту і структури процесів ідентифікації і відособлення, виявлення вікових та індивідуальних особливостей їх перебігу, визначення шляхів та засобів психокорекції і профілактики відчуження, як прояву дисгармонійного протікання даних процесів у підлітковому віці.

Вивчення процесів ідентифікації і відособлення пов'язане з питаннями приналежності людини до тих чи інших соціальних спільнот, які прагнуть до самовизначення через відособлення серед собі подібних. В той же час людина, як учасниця будь-якої групи, керується в своїх діях правилами, ідеями, принципами, що визнані в них, і які безпосередньо впливають на особистість.

Термін "ідентифікація" (identifiko) – латинського походження, означає ототожнення, уподібнення, прирівняння [8, с. 450].

Теоретичні положення про ідентифікацію розробляли Зігмундом Фрейдом (1856-1939), Карлом Юнгом (1875-1961), Еріком Еріксоном (1902-1994), Альбертом Бандурою та ін. Продовженням спеціального дослідження процесів ідентифікації у підлітків та юнаків була робота Л. В. Ключек, в якій дається загальна характеристика цього процесу у підлітків та юнаків [2]. Наша робота спрямована на виявлення процесів ідентифікації у підлітків із неблагополучних родин. У даній статті розкриваються теоретичні підходи до вивчення процесів ідентифікації та вказуються індивідуальні відмінності процесів ідентифікації у підлітків із неблагополучних сімей.

Уперше термін *ідентифікація* як психологічне поняття був введений в психологію основоположником психоаналізу З.Фрейдом і займав в його працях визначне місце. З.Фрейд розглядав ідентифікацію під двома кутами: з одного боку, як феномен особистості, і з іншого – як механізм утворення і функціонування групи.

Цей процес був пов'язаний спочатку з висуванням на перший план Едипового комплексу та всіх наслідків, які він впорядковує, а пізніше – з теоретичними реконструкціями, де різні інстанції, які відокремились від «Воно», виступають у всій своїй своєрідності як наслідок ряду ідентифікацій [4].

Вплив Едипового комплексу на внутрішню структуру суб'єкта був описаний в термінах

ідентифікації: навантаження батьківських персоналій усуваються та змінюються ідентифікаціями [4]. Саме на стадії відокремлення себе, дитина прагне бути схожою на батьків, при цьому переймаючи норми та правила поведінки, дана поведінка, за теорією З.Фрейда, формує Едипів комплекс. При порушенні даного комплексу, індивід відмовляється від прив'язаності до одного з батьків, посилюючи якусь одну ідентифікацію.

В узагальненому описі Едипового комплексу З.Фрейд показав, що ці ідентифікації утворюють складну структуру, оскільки батько й мати виступають водночас і як об'єкти любові, і як об'єкти суперництва.

У концепції К. Юнга під ідентифікацією розуміють психологічний процес, в якому особистість опиняється частково або повністю дисимільованою [12].

К. Юнг користувався терміном *асиміляція* у значенні уподібнюючого пристосування об'єкта до суб'єкта взагалі та протиставляв цьому дисиміляцію як уподібнюючи пристосування суб'єкта до об'єкта і відчуження від самого себе на користь об'єкта. Він розрізняв ідентифікацію (з батьками або найближчими членами сім'ї) та апіорну сімейну тотожність [4].

К. Юнг вважав сімейну тотожність апіорним фактором. Згідно положення К. Юнга, ідентифікація відбувається вторинним чином, та має місце лише тоді, коли індивід нашоухується на шляху свого пристосування та розвитку на перешкоду, яка потребує для свого подолання особливих зусиль. За К. Юнгом, будь-яка ідентифікація з особами відбувається на цьому шляху, виконуючи захисну функцію та переслідує таку мету: засвоїти манеру думки або дії іншої особи для того, щоб досягти цим якої-небудь користі або усунути яку-небудь перешкоду, або розв'язати яку-небудь проблему [12].

В епігенетичній концепції Е. Еріксона підлітковий вік виступає як найбільш важливий і складний період життя, психічна напруженість, яка супроводжує його і сприяє формуванню цілісної особистості, залежить не тільки від фізіологічного дозрівання, особистої біографії, але від духовної атмосфери у суспільстві в якому живе людина, від внутрішньої суперечливості ідеології. Почуття ідентичності – вказував Еріксон – несе за собою оволодіння проблемами дитинства і готовність один-на-один зустрітися із змінами дорослого життя (що і являється успішною цивілізацією). Це почуття необхідно для того, щоб приймати дорослі рішення. Протилежністю почуття ідентичності являється дифузність ідентичності, яка являє собою почуття нестабільності, відчуття неузгодженості різних внутрішніх і зовнішніх вимог. Полярність почуття ідентичності і дифузності ідентичності повинна бути вирішена в старшому підлітковому віці, для того, щоб попередити порушення в дорослому віці [11, с. 227].

Концепція Анни Фрейд інтерпретує ідентифікацію в захисному аспекті. На її думку, відбувається «ідентифікація з агресором», тобто дитина в стані страху трансформується в могутнього індивіда, який інтроєкціює агресивні характеристики особистості, яка їй загрожує [4].

Н. Пезеншкіан визначає ідентифікацію як переймання ролей і аспектів поведінки. Дослідник вважає, що суб'єкт, обираючи в якості об'єктів ідентифікації членів сім'ї, спрямовує на них свої імпульси, таким чином встановлюючи основу для задоволення потреби в ідентифікації, яка необхідна для розвитку його Я і над-Я [7].

Енн У. Сміт розглядає проблеми взаємозалежності в сім'ях вників алкоголіків. На думку вченої, негативним наслідком для розвитку особистості є "нездатність ідентифікувати" [9, 10].

І. С. Булах вважає, що «головною особливістю набуття особистісної ідентичності у підлітковому віці стає поглиблене вивчення самого себе. Відбувається це завдяки особистісній рефлексії. Вивчаючи свої особливості, розмірковуючи за самого себе в минулому, теперішньому і майбутньому, аналізуючи власні домагання у взаємовідносинах і діяльності, підліток реалізує свою потребу в самоідентифікації» [1, с. 220].

Американський психолог А. Бандура у своєму дослідженні посилається на матеріали інших вчених. Він розглядав ідентифікацію як процес наслідування суб'єктом думок, почуттів чи дій іншої особи, що виступає моделлю. А. Бандура вважав, що значимість ідентифікації зростає за умови, що суб'єкт і об'єкт однієї статі [2].

Е. Штерн дослідив, що особистість підлітка розвивається в залежності від того, яка цінність переживається ним як найвища. Важливим фактором розвитку особистості підлітка стає суб'єктивна активність, спрямована на засвоєння певних зразків і вартостей, на побудову нових взаємин з дорослими і на самого себе, на пізнання власного внутрішнього світу. Отже, підлітковий вік характеризується з однієї сторони, як період інтенсивного прояву процесів інтеграції, ідентифікації, а з іншої – самостійності і відособлення [2].

Р. Бернс, використовуючи теорію ідентичності у зв'язку з дослідженнями феномена «Я-концепції», провідне місце відводить ідентифікаціям, з якими людина себе ототожнює. Вчений вважає не тільки те, що індивід являє собою, але й те, що він про себе думає, з яким смислом себе ідентифікує.

Представник теорії навчання Л. Лазовик висуває таку гіпотезу, що існує зворотна залежність між тривожністю та ідентифікацією, яка виражається в тому, що чим вищий ступінь ідентифікації між дітьми та батьками, тим нижчий рівень тривожності та зробив висновки, що чоловіки в цілому схильні до більш сильної ідентифікації, ніж жінки [4].

Л. В. Клочек прийшла до висновку, що дослідження проблем ідентифікації і відчуження є актуальним у плані виникнення цих явищ у індивідів, які живуть у різних соціальних умовах, генезису цих явищ [2, с. 195].

Найважливішою умовою становлення особистості, яка вміє самостійно визначити свій життєвий шлях, своє місце в суспільстві є певна ступінь соціалізації, рівень розвитку та постійно зростаюча потреба самоствердження, що передбачає відповідну сформованість ціннісно-зорієнтованих характеристик індивіда. Особливого значення ця потреба набуває в старшому підлітковому віці, коли підлітки готуються «до виходу» в доросле життя. Не випадково проблема визначення себе та своїх можливостей у суспільстві набула важливості та актуальності дослідження як зарубіжних так і вітчизняних вчених. Вивчення феноменів самоствердження, особистісної ідентичності здійснюється за допомогою різноманітних позицій, акцентів, основних її показників. Але зберігається основна мета, завдання та психологічний простір дослідження, в тому числі ціннісно-змістовні характеристики самоствердження підлітків, готовність їх до реалізації та можливості входження в доросле життя.

Одним із факторів становлення і формування здорової ідентичності є соціальне середовище, в якому розвивається і формується особистість. Саме від гарного оточення, яке створить дитині родина і залежить її здорове психосоціальне становлення, будова її внутрішнього світу, яке здійснюється через ідентифікацію, що засвоюється із зовнішнього світу. Наслідком цього і є формування непорушної власної ідентичності.

Розглядаючи сім'ю як інститут розвитку та виховання, неблагополучний стан сім'ї практично завжди призводить до дисгармонії в розвитку особистості підлітків.

Психологічні проблеми виникають тоді, коли незадовільняються потреби одного із членів сім'ї під дією сильних внутрішньосімейних та загально соціальних життєвих факторів. Одним із основних проявів неблагополуччя являються дитячо-батьківські стосунки. У неблагополучних сім'ях у батьків дуже часто проявляються різноманітні психогенні відхилення: проекція на дитину особистих небажаних якостей, жорстокість та емоційне відторгнення, недорозвиненість батьківських почуттів [11].

За нашими спостереженнями існують відмінності процесів ідентифікації підлітків із неблагополучних сімей. Якщо згрупувати по категоріям типи неблагополучних сімей, то можна виділити різні індивідуальні відмінності у підлітків цих типів неблагополучних сімей.

Неблагополучні сім'ї поділяються на конфліктні, кризові та проблемні. Для конфліктного типу неблагополучних сімей

характерним є постійне з'ясування стосунків, грубість, неспівпадіння інтересів, потреб у взаємовідносинах батьків та дітей, це сім'ї, які живуть в умовах загостреної конфліктної ситуації, коли вихід із сім'ї одного з батьків або назріває, або вже відбувся, але юридично шлюб ще не розірвано. Кризові сім'ї характеризуються неспівпадінням інтересів та потреб в сім'ї, члени даних сімей займають ворожі позиції по відношенню один до одного не погоджуючись на жодні компроміси. У таких сім'ях відсутні партнерські стосунки та емоційна підтримка, де кожен живе своїм життям і не переймається проблемами інших. До цієї категорії належать неповні сім'ї, у яких частіше мати сама виховує дитину. Проблемним сім'ям характерна поява особливо важких ситуацій, які можуть призвести до розлучення (відсутність житла, коштів, важка хвороба, перебування одного з членів сім'ї в місцях позбавлення волі). Тривале перебування підлітка в таких умовах призводить до значних відхилень як у поведінці, так і в особистісному розвитку.

Підліток у пошуках власної ідентичності прагне знайти спільні риси або їх виробити в собі, ідентифікуючись з представниками того соціального оточення, яке найближче до нього: сім'я, батьки, вчителі, однокласники, товариші.

Провівши дослідження даних типів неблагополучних сімей, наведемо психологічні характеристики окремих підлітків, поведінка яких має прояви відчуження або ідентифікації.

Олені 13 років. Дівчинка має певні відхилення в стосунках із собою та однокласниками. Оленка належить до самотнього типу особистості, вона не дуже потребує тісних контактів з оточуючими і надає перевагу самотності. У бесіді з класним керівником ми дізналися, що батько дівчинки пішов із сім'ї, де постійними були конфліктні ситуації, які здебільшого виникали з-за відсутності коштів.

В особистих бесідах з Оленою ми торкалися питань про те, на кого б вона хотіла б бути схожою, кого б хотіла наслідувати. З відповідей дівчинки ми вияснили, що в майбутньому вона хоче бути такою ж порядною людиною, як її батько, тому об'єктом ідентифікації дівчинки виступає батько. Дана сім'я відноситься до типу кризової сім'ї.

Максиму 14 років. Сім'я, в якій виховується хлопчик відноситься до конфліктної сім'ї. Батьки вимагають від свого сина якщо не відмінної, то дуже доброї успішності в школі, кожна погана оцінка карається, тому для Максима є дуже важливим отримувати гарні оцінки. Кожна невдача викликає у нього відчуття, що це саме найстрашніше, що може статися в житті, тому що в конфліктах між собою батьки звинувачують саме його.

У бесідах із Максимом ми дізналися, що об'єктом ідентифікації виступають сильні, сміливі та веселі герої із кінофільмів.

Ганна, 12 років. Дівчинка має добру успішність у навчанні, в класі у неї багато друзів. Проте інколи Ганна веде себе агресивно, коли хтось зачіпає її самолюбство, вона починає захищатись, але відчувається більш захищеною, коли поруч її подруги. У бесіді з класним керівником ми вияснили, що дана сім'я належить до категорії проблемних сімей, так як батько дівчинки на даний момент перебуває в місцях позбавлення волі, а дівчинка ідентифікує себе з матір'ю, так як вбачає в ній ідеал, виділяючи такі риси, як терпіння, рівновага, турботливість.

Світлана М., 14 років. Зі слів класного керівника, дівчинка належить до категорії «важких» підлітків. Вона погано йде на контакт з учителями та однокласниками, може їм нагрубити з будь-якого приводу. З однокласниками спільної мови знайти не намагається, бо її власні інтереси розходяться з інтересами інших. Стосовно життєвих перспектив, дівчинка впевнена, що треба вийти заміж за чоловіка, який забезпечить її майбутнє.

Провівши дослідження особистості біографічним методом, та бесіди з класним керівником, ми встановили, що в сім'ї дівчинки ніхто не цікавиться, так як виховує Світлану одна мати. Труднощі виховання в такій сім'ї полягають у тому, що мати, весь час працюючи, приділяє мало уваги дитині. Дана сім'я відноситься до типу кризових сімей. При визначенні особливостей ідентифікації та відчуження ми виявили, що об'єктом ідентифікації виступає ідеал забезпеченого чоловіка, так як сім'я в якій живе Світлана, завжди знаходиться у скрутному матеріальному становищі. Звідси можна пояснити, чому характер стосунків з оточуючими носить негативний характер.

Підлітковий вік – це важливий етап встановлення ідеалів особистості, такими ідеалами можуть виступати конкретні люди, що уособлюють бажані риси.

Хлопці орієнтуються на певний зміст чоловічого ідеалу. В уявленні виникають образи «справжніх» чоловіків, хоча зразком для підлітка може стати і ровесник, що виділяється силою, сміливістю, спортивними вміннями.

Дівчата ж також ідентифікуються з найбільш яскравими представницями слабкої половини людства, тим самим наповнюючи свою статеву ідентичність новими смислами. Намагаючись пізнати власну індивідуальність, підлітки оцінюють свою значущі риси і не критично ставляться до власних недоліків. Виклик підлітка приймати його таким, яким він є, означає, що відбувається процес ідентифікації як з позитивним, так і з негативним у собі.

Проблеми підліткового віку, виховання підлітків у сім'ї була і залишається актуальною, особливо тоді, коли йдеться про неблагополучні сім'ї. Відчуження характеризується втратою особистості

контактів з оточуючими та неприйняття позиції інших а також безпосередній вплив різних категорій неблагополучних сімей на індивідуальні особливості процесів ідентифікації у підлітків.

Подальші дослідження передбачається провести у напрямку вивчення та уточнення змістовної та функціональної сутності феномену ідентифікації в межах підліткового віку; розробці системи психометричних критеріїв, створенні комплексної діагностичної процедури дослідження особливостей розвитку ідентифікації і відособлення як особистісного утворення; уточненні психологічного змісту явища «неблагополучна родина» і критеріїв її типологізації, з'ясування специфіку соціалізації підлітків у неблагополучних родинах різного типу, виділенні та описі типів ідентифікацій та відособлення підлітків із неблагополучних родин; з'ясуванні психологічних чинників оптимізації процесу розвитку ідентифікації підлітків із неблагополучних родин, обґрунтуванню шляхів оптимізації і розробці системи рекомендацій по гармонізації процесу ідентифікації підлітків груп ризику.

Список використаної літератури

1. Вікова та педагогічна психологія: Навч. Посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.

2. Клочек Л.В. Розвиток процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л.В. Клочек; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. - К., 2005.

3. Малкина-Пых, И.Г. Семейная терапия. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 992 с.

4. Мачинський, О. В. До проблеми ідентифікації особистості. Практична психологія та соціальна робота. №7, 2000 ст. 28-30

5. Мухина, В. С. Возрстная психология. – М., 1998.

6. Перлз, Ф. Внутри и вне помойного ведра. – М., 1997.

7. Пезеншкиан, Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт. - М.: Смысл, 1993. – 332 с.

8. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

9. Смит, З. У. Внуки алкоголиков. – М.: Просвещение, 1991. – 128 с.

10. Фрейд, З. «Я» и «Оно». Труды разных лет: Кн..1. – Тбилиси, 1991.

11. Хьелл, Л., Зиглер Д. Теории личности. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 607 с.: ил. – (Серия „Мастер психологии“).

12. Юнг, К. Психологические типы. – СПб., М., 1995.